

Procés de formació de les dues Europes*

Joan REBAGLIATO i FONT
membre honorari de la SCdG

0. Introducció

La nostra historiografia, de gran qualitat, no ha deixat de pagar tribut a modes successives. Rere l'etapa de reis i altres caps d'Estat com a protagonistes decisius de la història, següen els historiadors de les institucions, imperant en l'ensenyament, fins i tot primari, durant la República. En esclatar la guerra civil, Jaume Vicens ja propugnava l'orientació socio-econòmica que havia de triomfar a casa nostra com arreu. Però amb la metodologia renovada, Vicens i la seva escola s'apropava cada cop més als resultats de la historiografia «nacionalista», que els crítics titllaven de «romàntica», perquè només en part havia assimilat la metodologia institucional. Amb *Catalunya dins l'Espanya moderna* molts vam descobrir l'historiador Pierre Vilar (el geògraf ja el coneixíem una mica). A casa nostra, però, el seu mestratge «literari», en general, no ha anat acompanyat d'un mestratge personal, com el de Jaume Vicens, i no li han mancat seguidors entusiastes que, sense una preparació o una capacitat adequades, s'han emparat en el seu nom per divulgar interpretacions esbiaixades i parcials (en tots dos sentits) del passat, sobretot del proper. Concretament, en negar els idealismes personals i col·lectius de tota mena, no han entès —i fins n'han negat l'existència— els nacionalismes interclassistes (que en llur desclosa solen anar lligats, això sí, amb embranzides poblacionals), i sense nacionalismes o patriotismes no s'entén l'evolució d'Europa.

Situant-nos en aquest terreny, doncs, no podrem demostrar allò que direm. Si en tractar dels canvis de fronteres en el segle XX (vegi's *Treballs de la SCdG*, núm. 37) comptàvem amb mapes precisos i amb estadístiques més o menys aproximades —com la d'analfabetisme d'entorn de 1910—, segles enrera ens haurem de moure en un terreny fressat per historiadors competents però amb finalitats altres. I doncs, només amb criteri intuïtiu i com a hipòtesi de treball agosarada, exposarem que el desfasament de l'Europa Oriental i Sud-oriental, si s'ha mantingut al llarg del nostre segle malgrat traumes tan greus com

els patits, és perquè ve de molt lluny, potser de diferències sensibles entre els elements que constituïren les dues Europes.

1. Concepte d'Europa

Segons la mitologia grega, Europa, filla del rei de Tir i Sidó, fou raptada per Zeus, qui, havent pres l'aparença d'un brau, l'emmenà a Creta, on tingué d'ella tres fills: el gran, Minos, restà a Creta; el petit, Sarpèdon, segons alguna versió, anà a Atenes. Sembla, doncs, que l'empenta del brau arrabassa Europa d'Àsia i l'empeny mar endins cap al NW, començant per Creta, on a la cultura minoica no mancava el culte al brau. Com a nom geogràfic, Europa apareix en alguns himnes homèrics, potser del segle VII aC. Als poemes homèrics més antics, hom pot rastrejar-hi una predilecció pels territoris europeus enfront dels asiàtics, vençuts a la Ilíada, i dels africans, postergats per Ulisses.

En Heròdot la predilecció ja és amarada de patriotisme conscient. La frase que hom li atribueix com a cloenda lapidària de la segona guerra Mèdica («Europa havia vençut Àsia»), no l'hem sabuda trobar (en una traducció castellana). Potser és una frase com ara «Catalunya serà cristiana o no serà», no impresa, però reveladora certament de la mentalitat de l'autor. Diuen que el pare de la història tendeix a presentar-la —la història— com una tragèdia d'Èsquil, com un destí fatal, amb què els déus castiguen la desmesura (la *hybris*). El fet és que en aquest cas la desmesura és sempre asiàtica, centrada en l'Imperi persa, que Heròdot admira i detesta; la seva enormitat física, les masses dels guerrers i dels funcionaris que obeeixen cegament i sense raonar, la supèrbia del Gran Rei, que exigia de les polis gregues «l'aigua i la terra», en senyal de submissió i que portà la seva desmesura a l'extrem d'assotar la mar, l'Hel·lespont, durant tres dies, perquè s'havia embravint quan l'exèrcit persa l'havia de travessar, i a marcar-li el llom amb ferros roents...

Aquesta repugnància de l'historiador ens permet d'esbossar, en negatiu, les virtuts que els grecs de l'època consideraven europees: la mesura en el capteniment envers els déus (personificacions de forces naturals) i envers els altres homes; mesura fins i tot en la mida dels Estats: per a Plató una multitud de milions de persones era un *èthnos*, una raça, no una polis. La polis ideal, en què el governant coneixia cada governat, seria la de 5.040 ciutadans lliures o caps de casa, car s'hi podien fer totes les divisions convenients (7 factorial). També la llibertat i dignitat en la presa de decisions (en l'Anàbasi, Xenofont presenta el segle IV aC. els expedicionaris grecs que discuteixen, fins i tot amb l'enemic persa a la vista, si convé o no de presentar-li batalla; i tant en un cas com en l'altre, no desfan la formació).

2. Elements constitutius de l'Europa Occidental (i Central)

Quines serien les aportacions a l'Europa futura (del segle XV, per exemple) d'aquest primer estrat, el grec, d'«europeïtat» conscient? A més de la mesura abastable i de la llibertat i dignitat personals, hi veuríem el pensament (de la mitologia a la filosofia), l'art (de la poesia a l'escultura) i la ciència (de la curiositat a l'explicació sistemàtica). I, en relació amb la llibertat personal, la política: la democràcia de l'Atenes antiga s'ha estès, en nom i en concepte, per tot el món modern.

El segon estrat seria el **llatí**. En serien aportacions bàsiques: la transmissió de l'esperit

grec, el Dret, l'administració civil i militar, l'expansió de l'Estat cap a un Imperi Universal, la llengua i l'abecedari internacionals. El model clàssic grec, pregona, anastomosats i subtil, havia d'ésser simplificat perquè resultés paible per als mateixos romans i, sobretot, per als bàrbars. El geni romà cercava l'eficàcia en detriment de la genialitat, el confort en detriment de la bellesa, la tècnica en detriment de la ciència. El Dret prescindia d'ideals, minoritaris sempre, cercant allò que fos raonable i, com a tal, exigible a tothom. Tampoc a tots igual, car hi havia categories de ciutadans: els de dret romà, dret llatí, dret itàlic i dret provincial. A més drets corresponien més deures. No tothom podia contractar un matrimoni solemne perfecte; n'hi havia de tres categories. Però més valia un matrimoni deficient que un no-matrimoni. El romà analitzava les possibilitats i les realitzava amb energia. El Dret públic protegeix el ciutadà dels possibles abusos de l'administració, i fixa les atribucions de cada rang administratiu. També en l'ordre militar: a l'heroi, és preferit el soldat plurivalent, que no pren iniciatives de rang superior, però interpreta i executa amb professionalitat les ordres que rep; que tant guerreja com administra, construeix obres públiques (milers de milles de calçades i, a més, ponts, aqüeductes, fars o fortificacions) o colonitza com a pagès. I tot això, amb l'assignació a una província, a un *conventus iuridicus* concret. Estenent-ho gradualment fins als límits de l'ecúmene, que Roma se sentia cridada a civilitzar. I això ho feia també amb l'idioma llatí que, al marge de les llengües que n'han derivat, s'ha mantingut com a llengua general de cultura fins al Renaixement, com a llengua diplomàtica fins al segle XVII, com a llengua científica fins al XVIII i com a llengua litúrgica de l'Església catòlica fins a la segona meitat del segle XX. El seu abecedari, derivat en bona part de l'alfabet grec, però més rectilini i esquemàtic de formes, ha estat adoptat per totes les llengües que no en tenien un de propi, i fins moltes d'aquestes hi han anat renunciant, de la invenció de la impremta ençà, i les altres hi han cercat sistemes de transcripció o de transliteració.

El **cristianisme**, tercer estrat del concepte Europa, ha començat adaptant al món greco-llatí no pocs elements religiosos i culturals de l'antic poble hebreu que, posteriorment, ja com a jueu, incidiria directament com a ferment de pregones revolucions conceptuals. En el seu ordre específic, el religiós, el cristianisme representa un trencament radical no solament amb el paganisme europeu, sinó també amb l'Ésser Suprem dels filòsofs, ordenador però no provident: el Déu cristià es revela als homes com un Déu d'amor que els ensenya d'estimar-se. La fraternitat humana comportava la desaparició final de l'esclavitud i l'obligació, amb la llibertat íntima i espiritual de seguir la consciència pròpia. A més, l'evolució interna del cristianisme, que ja havia portat els adeptes a assumir responsabilitats públiques el segle IV, els empenyí, a partir del segle VI (benedictins en primer lloc) a ultrapassar l'esfondrat Imperi romà d'Occident, de primer cap al NW (Escòcia i, sobretot, Irlanda, mai no romanitzades abans). Alhora Irlanda esdevingué un planter de missioners envers els pobles germànics que amb la fe, aprenien tècniques agrícoles i ramaderes, oficis artesans i l'art de llegir i escriure, originàriament en llatí, que l'Església féu penetrar també dins muntanyams poc accessibles que l'Imperi s'havia limitat a dominar militarment. L'Església completà aquesta tasca amb una evolució artística de la qual el romànic i el gòtic foren els episodis culminants; i amb una evolució cultural que hom pot simbolitzar en l'escolàstica i en l'erecció de les universitats.

El quart estrat complet fou el **germànic**, que en forma de pobles-exèrcit s'infiltrà primer en l'Imperi Romà i després hi irrompé en onades successives els segles V-VI (germànics occidentals) i IX-XI (normands). Les aportacions germàniques també han estat variades

i, en part, poden representar una renovació de les romanes, esmussades per l'estancament demogràfic i per l'idealisme cristià. Un primer tret seria la consciència d'una sang guerrera i, doncs, superior i destinada a emmarcar i regir els cristians, romanitzats o no. Un segon, la llibertat individual: els germànics eren «francs» d'obligacions territorials i només es lligaven per vincles personals que, essent electius els càrrecs entre els membres de la casta senyorial, els podien portar fins a la corona. Un tercer, l'ordre i la disciplina, inflexibles un cop pres un acord. Un altre, l'esperit d'aventura en petits grups, que els portarà fins a Islàndia i enllà per l'oceà, o a confluïr a Constantinoble, uns per la Mediterrània i uns altres pels rius russos i ucraïnesos. Finalment, l'esperit innovador i pragmàtic alhora, que els dota d'una habilitat excepcional per a les aplicacions científiques i tècniques. Realitzacions que han pesat damunt la història europea són el feudalisme, les ciutats sense funcions agràries, la importància de la burgesia, la impremta i el Renaixement «nòrdic» i les revolucions econòmiques: agrària, industrial...

Podríem afegir-hi uns estrats parcials, regionals en dirien ara: el cèltic, l'ugrofínic, el bàltic.

3. L'Europa Oriental (i Sud-oriental)

Però aquesta Europa de què hem estat parlant només és vàlida per a l'Oest i el Centre. I a l'Europa de l'Est i del Sud-est? Els estrats hi són gairebé els mateixos, però en varien el pes relatiu i la significació.

Així, l'element **grec** sembla que hi hauria de dominar molt més que a l'Europa Occidental, on s'havia generalitzat en principi a partir del llatí, però cal advertir que els grecs moderns no es deuen assemblar pas més als clàssics que els italians als llatins. I que quan hom diu que, com els germànics foren romanitzats, els eslaus foren hel·lenitzats, cal entendre que els bizantins del segle VIII, encara que conservaren la llengua hel·lènica, s'havien allunyat molt dels clàssics de mil anys enrere i més. En termes filològics, l'Europa Oriental no es va hel·lenitzar; es va grecitzar. Però fins i tot la grecització va perdre operativitat amb l'amenaça turca a partir del segle XIII, i va restar negada i com fossilitzada a partir de 1453, quan una part de la intel·lectualitat bizantina es refugia a Itàlia, on no deixà d'influir en l'eclosió del Renaixement.

L'element **llatí** ja es veu que hi era minso. Tot i mantenint-s'hi com a llengua oficial de l'Imperi d'Orient, com a mínim fins el segle VII, no passa mai de llengua administrativa. I a partir de les Croades sobretot, els «llatins», que devien parlar essencialment francès o italià, no despertaven simpaties populars. El Dret romà tot i codificat per Justinià, no quallà pas gaire a l'Orient. N'és una mostra el fet que fins avui el principi romà de territorialitat en dret, sigui obstaculitzat pel no romà de l'ascendència gentilícia («Sèrbia és tot aquell territori —de Iugoslàvia— on viuen els serbis»). L'administració romana, amb demarcacions estables i reconegudes, tampoc. La llengua i l'abecedari llatins, es pot dir que només pervisqueren a la Dàcia, tot i que ja era fora de l'Imperi romà.

El **cristianisme** s'estengué primer per l'Orient. Aviat, però, ja abans que la seu de Constantinoble esdevingués patriarcal (finals del segle IV), hi brollaren heretgies, resultat de l'efervescència teològica que s'hi respirava i que provocaren abandaments populars, mentre que l'ètica no hi arribà a assolir el pes social adquirit a Occident. D'altra banda, si l'acti-

vitat cultural (alfabet ciríl·lic per als eslaus, entre d'altres), artística i missionera fou notable, l'Església Bizantina no mostrà gaire vocació colonitzadora. Finalment, mentre que el papat se solidificava en una Roma arruïnada, que li permeté viure independent de l'emperador d'Orient i sortejar els emperadors germànics fins a imposar-se'ls en algun cas, el patricarcat de Constantinoble (els altres d'Orient no eren europeus) restà lligat, i de vegades sotmès a l'Imperi bizantí. I després del Cisma d'Orient (segle XI) en esdevenir autocèfales les Esglésies ortodoxes, anaren restant lligades als reis o prínceps respectius.

El quart estrat bàsic de l'Europa Oriental ja no es diferencia de l'occidental corresponent per l'època i la durada de l'actuació o per l'orientació que adopta, sinó perquè és un altre: en lloc de germànic, **eslau**. Això comporta, cronològicament, un retard d'uns tres segles en el contacte directe amb l'un o l'altre Imperi romà, que vol dir amb la civilització. A més, les qualitats distintives dels eslaus només en algun aspecte coincideixen amb les dels germànics (coratge físic, capacitat artística). Les aportacions que faran a Europa no seran pas idèntiques. En destacaríem la vitalitat demogràfica i la resistència física, unida a una gran capacitat de sacrifici, que n'expliquen la supervivència en circumstàncies molt dures en l'ordre físic i en l'humà.

En primer lloc, han estat el coixí esmorteïdor d'Europa per a les grans invasions medievals procedents d'Àsia: àvars, huns, khàzars i altres pobles turquesos. D'altra banda, mostren una fam de terres, no saciada fins arribar a mar, que per situació geogràfica, han estat mars tancades pel continent, pels estrets o pels glaços. Finalment les tendències poc evolutives, conservadores, són truncades per canvis bruscos que pretenen cremar les etapes d'endarreriment. Aquests truncaments sobtats els fan propensos a fanatismes ideològics, sostinguts amb vocació messiànica universalista.

El gran pes que han tingut els grecs i els eslaus a Europa i especialment a la de l'Est i Sud-est, ha relegat els que hem anomenat estrats parcials, ací els albanesos i els turquesos, a aportacions irrellevants.

4. Dues Europes, doncs?

Per veure si les diferències entre les dues Europes en els quatre estrats bàsics han comportat per a aquesta altra Europa un desfasament històric notable, només esmentarem uns episodis concrets, que ordenarem cronològicament. Per començar els **idiomes moderns**. Si comparem els romànics amb els eslaus, veurem que mentre els uns s'acaben d'escindir de la soca llatina entre els segles IX i XI (les llengües germàniques s'havien diferenciat abans), els altres ho fan del paleoslau o de l'eslau eclesiàstic entre l'XI i el XIV, més o menys com el grec modern del clàssic. Seguim pel **feudalisme**, la plenitud del qual es realitza a l'antic Imperi carolingi entre els segles X i XIII, basat en el feu, fusió indisoluble entre el benefici, d'origen llatí, atorgat al noble feudatari (terra rural o urbana, amb jurisdicció damunt els pobladors) i el vassallatge (d'origen germànic), simbolitzat per l'homenatge que hom ret al senyor feudal o noble superior. Entre els eslaus orientals hauria pogut sorgir el feudalisme, perquè no hi mancà presència germànica a més de la dels gots que prematurament (segles IV-V) s'esvaí. Ens referim als varegs, l'estirp escandinava que, establint-se a Novgorod i a Kíev i a d'altres punts (segles IX-X), hi originà la cristallització de nuclis eslaus, aviat anomenats «russos» (alguns autors veuen en aquest nom, que hom fa derivar del vareg Rurik, una confusió, car «rus» significaria una mica

com «polis»). Però aquests varegs, alta aristocràcia reduïdíssima, devien restar negats dins la massa eslava. D'altra banda, observem el desnivell que suposa l'arribada d'uns guerrers germànics en un medi rural eslau: els pagesos s'aglutinen entorn dels nouvinguts que cercaven punts estratègics per intercanviar productes de la Mar Negra pels que ells podien aportar de la Bàltica; així sorgiren factories comercials-polis (com la nostra «Empúries») que, però, aviat desenvoluparien corts estatals. I si és cert que els orientals foren els darrers eslaus a «civilitzar-se», també els normands foren els darrers germànics a fer-ho.

I és que, fora Bizanci, la gran metròpoli europea, i alguna ciutat secundària com ara Tessalònica, l'Orient europeu mancava de ciutats que, emmurallades, servessin viva una tradició gloriosa, o que haguessin esdevingut grans cruïlles de camins, amb ports i llotges, taules de canvi o universitats, mercats i fires atraïents, que a Occident ja constituïen una xarxa urbana jerarquitzada. I sense ciutats mal podia sorgir una burgesia que fes de contrapès a l'aristocràcia rural terratinent, no gaire organitzada tampoc. Només a les ciutats gregues hi havia una burgesia comercial, però a partir del segle XIII l'anaren desplaçant els comerciants occidentals que, a partir del XV, també hagueren de fugir. Sense burgesia industrial innovadora, i amb uns comerciants constantment espoliats, mancà el coixí que facilités la permeabilitat social i evités l'abisme entre poble i aristocràcia.

El devessall d'energies i d'iniciatives que representà el Renaixement des dels focus italià i flamenc fou senzillament desconegut a l'Orient: el món balcànic-danubià restà fossilitzat per la llosa turca, coincidint amb el segle meitat XV-meitat XVI, de més empenya renaixentista. L'Europa de l'Est visqué al marge de la resta durant segles. La impremta, per exemple, que en començar el segle XVI havia dotat les nostres ciutats de col·leccions d'incunables, no acabà d'estendre's a l'Orient europeu fins el segle XVIII, ajudant al retard, naturalment, els canvis d'alfabet. La revolució agrícolà del segle XVIII als Països Baixos, Alemanya i França (l'antic Imperi carolingi, sempre motor de les innovacions), estesa a la resta de l'Europa Occidental, o la revolució industrial de l'Anglaterra del XVIII, passaren desapercbudes. També les revolucions polítiques burgeses: l'Anglesa de finals del segle XVII i la Francesa de finals del XVIII, si bé l'exèrcit napoleònic deixà a Rússia espurnes d'aquesta darrera.

Però la tendència a recuperar retards cremant etapes, a què al·ludíem, ha conduït a reaccions tan brillants com brutals, que podríem exemplificar, pel que fa a Rússia, en Pere el Gran i Lenin. L'autòcrata del segle XVIII volgué modernitzar Rússia portant la capital a Sant Petersburg, vora mar, en regió de poblament finès, i renovant el país amb tècnics occidentals, imbuïts de mentalitat burgesa. L'«alliberador» del segle XX tornà la capital a la taigà, a Moscou, i cloqué hermèticament les fronteres, a fi d'aïllar l'Estat Socialista de les insidioses influències de l'Occident burgès. Devia tenir-ne motius. Volia demostrar amb fets que el seu mestre Marx havia errat en aquest punt, en negar als russos capacitat —els seus compatriotes alemanys sí que en tenien— per engegar una revolució socialista, car els mancaven, precisament, les «condicions objectives» perquè no havien assolit la fase capitalista de l'economia: encara eren a la fase feudal. Tenia raó Marx a sostenir que el desfament era insalvable, o en tenia Lenin?

Fóra interessant que els historiadors, o els geògrafs, analitzessin els desfasaments històrics apuntats, que miressin de mesurar-los i d'estudiar-ne l'evolució passada i la previsible. Només així es podrà dir si la hipòtesi intuïtiva que presentem pot originar una teoria, o si cal substituir-la per una altra millor.

* Text de la conferència pronunciada a la Societat Catalana de Geografia, el 14 de desembre de 1994, dins el curs *Països, regions, fronteres en un món canviant (II)*.